Entorn d'Almudèfer

Neus Pallarès Casals

ALMUDEFAR: Térm. rural de la prov. de Tarragona, dióc. de Tortosa, part. jud. de Gandesa, jurisd. de Caseras al que fue agregado en el año 1842; SIT. en la márg. der. del r. Algas en parage muy desigual dividido en valles y collados; le baten libremente los vientos, y goza de CLIMA sano. Tiene 4 casas de campo llamadas en el país masias, con varias cabañas y corrales para los muchos ganados que pastan y pastores que los guardan; según tradición fué antiguamente una pobl. de 100 vec., cuya opinión comprueban las muchas ruinas que se encuentran, entre ellas las de un famoso cast. incendiado al parecer algunos siglos há, y el resto de su igl. parr. dedicada a Sta. Ana, donde el cura de Caseras tiene obligación de celebrar misa los dias festivos y de precepto. EL TERRENO es mediano; los collados estan poblados de robles y pinos, los valles abundan en olivos y viñedo, y en la parte roturada se coge más trigo que en la pobl. de que depende. Prod. vino, aceite, trigo y centeno. POBL. 20 habitantes.

NP

Almudèfer, vista general

Aquesta és la referència que trobem al Madoz.

Un turó, una petita eminència prop de Caseres. Roures i pins als vessants, conreus de vinya a la vall. Cap carretera, cap camí asfaltat no ens hi porta, tan sols una pista que, allà mateix, es divideix en dues que prenen respectivament les direccions de Bot i d'Orta. Runes del que un dia fou castell templer o potser fins i tot, si atenem al nom, enclavament sarraí, una petita església inacabada o enderrocada en part. Pertot, silenci.

Un estudiós, Gavín, ens dóna per a aquest indret les coordenades geogràfiques, 3º57'11" de longitud Est seguint el meridià de Madrid i 41º01'35" de latitud Nord. Ens trobem a Almudèfer. Allí mateix el riu, l'Algars, i a l'altra banda, ja, l'Aragó. L'Algars és el límit.

La Renaixença. Descoberta d'un país

A mitjan segle XIX es publicà el *Diccionario geogràfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de ultramar*, eina avui abastament utilitzada, indispensable per als estudiosos del nostre passat, conegut popularment amb el cognom de l'home que l'impulsà, el polític Pascual Madoz. La seva aparició coincideix, a Catalunya, amb la Renaixença.

Què volem dir amb aquesta paraula? Com succeeix amb tants d'altres fenòmens històrics, fa de mal definir. Parlem, potser, d'una forta embranzida, d'una nova prosperitat. Catalunya en aquests moments, quan d'altra banda es perden els darrers vestigis de l'imperi, impulsada per tot un grup, una puixant burgesia industrial creadora de riquesa, deixa enrera una atonia de segles. Malgrat el seu conservadurisme aquests homes, i amb ells tota una societat, aniran ara a la recerca de les arrels, reivindicaran les antigues glòries. La llengua i la literatura, els costums, la història, la cultura, l'art, tot atraurà la seva atenció, tot es considerarà digne de ser estudiat, preservat. Historiadors, artistes, geògrafs, folkloristes, simples curiosos, recorren incansables les terres catalanes remarcantne els trets diferencials.

Nasqué així l'anomenat excursionisme científic. Era, vertaderament, la descoberta d'un país. Sorgiren centres, associacions. Un d'ells, el Centre Excursionista de Catalunya, fou creat el 1890, resultat de la fusió de l'Associació

Catalanista d'Excursions Científiques i l'Associació Catalana d'Excursions. L'any 1891 començava a publicar-se el seu Butlletí, valuosa font d'informació. Avui resulta interessant llegir-lo, assabentar-nos de les troballes d'aquells homes, participar dels seus entusiasmes i també, potser, de les seves perplexitats. Pobles i indrets oblidats, on mai no hi arribava ningú, camins dificultosos, comunicacions deficients o inexistents, viatges a peu, en tartana o a lloms d'atzembles; tot un altre món ben diferent de l'actual.

L'any 1914 aquest Butlletí ens oferia la ressenya d'una excursió per la comarca de Gandesa realitzada per Joan Roig i Font. La seva lectura es força amena. L'autor ens parla del viatge de Móra a Gandesa en autobús (automòbil públic, en diu), de les velles pedres del Coll del Moro, a les quals atribueix orígens àrabs, d'Orta i el seu Tossal, anomenant-lo muntanya de Sant Antoni, del convent, convertit en hospital pels carlins durant les guerres del XIX, de la capella de Sant Onofre, fundada el 1710 per una parella en agraïment per haver tingut descendència masculina (quelcom representatiu de tota una mentalitat), de templers, Montcades, comtes i reis... Finalment, ho fa també d'Almudèfer, dient-nos que aquest lloc el constituïen unes tres o quatre cases, però que antigament tenia uns 150 veïns i formava municipi propi, amb una església sota la advocació de Santa Anna. Al cim del turó, les restes del castell, probablement àrab en el seu origen i més tard fortalesa templera. Al peu, el que queda de l'església. Ens parla del calor sufocant i, a tall d'anècdota, del lloguer, en aquell mateix lloc, d'un ruc. Això ens fa pensar que en aquell moment, 1914, l'indret era encara habitat.

Almudèfer, un dels pobles perduts de la Terra Alta. Com nasqué, quina fou la seva història? No es fàcil respondre a aquestes qüestions. Retrocedim doncs en el temps i traslladem-nos a paratges molt llunyans.

NP

Peu d'una creu de terme

Els Pobres Cavallers de Crist

L'any 1099 les hosts comandades per Godofred de Bouillon, duc de Lorena, arrabassaven Jerusalem als turcs. La primera croada, predicada pel papa a Clermont el 1095, semblava així haver reeixit en el seu propòsit, la recuperació dels Sants Llocs. S'iniciava una de les aventures més estranyes i alhora fascinants de l'edat mitjana, sorgien els regnes cristians del Pròxim Orient, d'Ultramar. Jerusalem, Edesa, Trípoli, Antioquia... La seva vida fou breu, tot just dos segles.

Perquè aquests regnes patien d'una alarmant feblesa demogràfica. Envoltats pertot d'enemics, la majoria dels cavallers tanmateix, un cop acomplert el vot croat, retornava als seus països d'origen, a Occident. La peregrinació a Terra Santa continuava doncs essent tan perillosa com abans de la conquesta. No era estrany que molts, en decidir emprendre-la, fessin testament.

I amb aquesta finalitat, defensar els pelegrins en unes rutes plenes de riscs, fou com sorgí, vers 1119, l'Orde del Temple, en un principi un petit grup de cavallers entre els quals Hug de Payens, el primer Gran Mestre. Es denominaven a ells mateixos els Pobres Cavallers de Crist. Feien vots de pobresa, castedat i obediència, com els altres religiosos, però alhora eren guerrers. Instal·lats a Jerusalem, a l'indret on Salomó havia edificat el seu temple, ben aviat serien coneguts per un altre nom, els Cavallers de la Milícia del Temple. Havien nascut doncs els templers, un orde en certa manera elitista i aristocràtic. Molts dels seus membres foren fadristerns de la noblesa als quals no atreia la possibilitat d'una vida monacal, contemplativa.

La seva història fou paral·lela a la d'Ultramar. Desapareguts aquests regnes, l'orde semblà haver perdut els seus objectius, la seva raó de ser. Mentrestant però, mitjançant sobretot donacions, almoines dels fidels, havia acumulat a Occident un importantíssim patrimoni, s'havia convertit en una de les grans potències econòmiques del seu temps. Una riquesa que fou, ben segur, la causa de la seva perdició.

De Hug de Payens, el primer Gran Mestre, al darrer, Jaume de Molay, mort a la foguera, no havien passat ni dos segles.

El Temple a la Corona d'Aragó. Comandes i batllies. Almudèfer

El 19 de juliol de 1131, als quaranta-vuit anys d'edat, moria el comte de Barcelona, Ramon Berenguer III. Pocs dies abans de finar havia ingressat com a monjo al Temple. D'ell reberen els templers, a banda de les seves armes personals i el seu cavall «Danc», la que seria la seva primera possessió en terres catalanes, el castell de Granyera.

Tanmateix, seria a l'Aragó on l'orde rebria la donació més important de la seva història. Fracassat el seu matrimoni amb Urraca, reina de Castella, Alfons el Bataller moria el 1134 sense descendència. En el seu testament deixava com a hereus dels seus dominis els tres grans ordes militars, el Temple, l'Hospital i el Sant Sepulcre. Un document inversemblant que provocaria rebuig i una forta commoció. Fou proclamat rei el germà del difunt, Ramir el Monjo.

Malgrat tot, seria el comte de Barcelona, Ramon Berenguer IV, hereu també d'alguna manera d'Aragó pel seu matrimoni amb Peronella, filla de Ramir, qui arranjaria la situació i arribaria a un acord amb els tres ordes. Concretament els templers renunciaren als seus drets rebent a canvi importantíssimes concessions territorials. Potser, com ha dit algú, no es sentien encara prou forts com per fer-los valer i exigir que s'acomplís el testament d'Alfons. Alhora, hom aconseguia que s'impliquessin plenament en la conquesta del territori islamitzat, ja que les condicions existents en terres peninsulars eren força assemblades a les de l'altre extrem de la Mediterrània, on l'orde havia nascut. Ací es parlava també de croada. Dues religions, dues cultures s'enfrontaven, disputant-se l'hegemonia.

Fou l'any 1148, durant el setge i conquesta de Tortosa, quan el Temple feu sentir per primer cop la seva força a casa nostra. Els monjos veieren recompensat el seu ajut amb una part del senyoriu de la ciutat, seu des de llavors d'una de les comandes de les terres de l'Ebre. Anys més tard, el 1153, després de la seva conquesta, se'ls feia també donació del castell de Miravet, estratègic baluard sobre el riu. Ramon Berenguer IV i el seu fill i successor Alfons I (II d'Aragó) no aturaven l'embranzida i feien realitat el vell somni de recuperar les terres del sud, la Catalunya Nova. Terres de frontera, inestables, en dependència dels esdeveniments. Calia defensar-les i per fer-ho ningú millor que els guerrers del Temple. Els dominis de l'orde en aquesta zona ben aviat assolirien tota la riba dreta de l'Ebre fins al límit amb Aragó, fins l'Algars.

Moments doncs de reconquesta i repoblació. No es feu sense friccions amb Aragó, que veia en aquestes terres la seva sortida al mar i que havia aconseguit imposar els seus furs en alguns indrets. El fet de que els nous pobladors fossin majorment catalans, provinents de terres pirinenques (el potencial demogràfic aragonès era feble), fou tanmateix decisiu. Es produïren també friccions entre la corona i el Temple, ja que pel que sembla la repoblació no es feia al ritme desitjat pels monarques. Malgrat tot l'orde sabé fer valer els seus drets. Sorgien així, arreu, nous establiments i comandes d'acord amb les circumstàncies del moment. Comanda de Tortosa, batllia de Miravet, comanda de Ribaroja, comanda d'Orta, d'Ascó... en les terres que avui formen el terme municipal de Batea, i depenent de la batllia de Miravet, es constituí la sots-comanda d'Algars. Amb seu a Algars, comprenia les poblacions o fortaleses de Batea, Pinyeres i Almudèfer.

No és fàcil saber si el castell d'Almudèfer existia ja en temps andalusins, com el seu nom sembla indicar, o si fou bastit després de la conquesta. No el trobem documentat en la donació del terme de Miravet de 1153, que sí esmenta en canvi les fortaleses veïnes. La seva història seria similar a la d'altres indrets de la zona. S'ha considerat possible la seva construcció a finals del segle XII o principis del XIII. La seva carta de poblament fou lliurada el 1280 pel comanador templer de Miravet en favor de dos veïns d'Orta. Ben segur venia a legalitzar una situació ja existent:

«Item, est quoddam instrumentum factum per comendatorem Miraveti et alios templarios super donationem et concessionem factis Petro Salvatoris de Regali et Iacobo de Mersano, habitatoribus Orte, ad populandum totum mansum vocatum vulgariter de Mudeffer, quibusdam in dicta donationem per dictos templarios retentis ut in dicto instrumento per alphabetum diviso hec et alia continetur. Quod instrumentum fuit factum per R. Savina, notarium magistri Templi, VIº idus septembris, anno Domini MºCCºLXXX».

El fet de que la carta fos atorgada pel comanador de Miravet fou la causa de que Almudèfer s'integrés en la sots-comanda d'Algars i no passés a dependre de la d'Orta. El

llogarret continuà la seva existència, petita, esmorteïda. Les seves fortificacions, la seva funció defensiva, perdrien qualsevol raó de ser en allunyar-se la frontera. En el fogatge de l'any 1358 trobem documentats setze focs. Ben segur el lloc havia patit, com d'altra banda tota Europa, els estralls de la pesta negra de 1348. Continuà depenent de la batllia de Miravet, ara ja però dominada pels hospitalers, L'orde del Temple, després d'un procés clamorós i que tingué molt d'irregular, havia desaparegut a principis de segle.

Una arquitectura singular

En parlar de l'arquitectura templera ha estat corrent afirmar que els frares foren mals constructors. Cal matisar-ho, cal dir que les seves edificacions foren austeres, senzilles. La seva era una missió defensiva, eren sobretot militars. I, com a militars, bastiren a Terra Santa tota una munió de fortaleses que encara avui ens admiren per la seva grandiositat. L'exemple més destacat, potser, l'imposant Krak dels Cavallers; malgrat que aquest fos un castell hospitaler s'ha de dir que els dos ordes no diferien massa en aquests aspectes.

A la Corona d'Aragó, en lluita també contra l'Islam, succeí el mateix. Els templers reberen Miravet, una fortalesa andalusina que modificaren convertint-la en la seva obra més reeixida; seria el seu darrer bastió en terres catalanes. Foren també els constructors de Peníscola. Edificis que sempre incloïen, a més d'altres dependències, una capella. L'arquitectura religiosa vivia així en estreta simbiosi amb la militar.

Tanmateix la seva tasca constructora no es limità a castells i fortaleses, trobem també les comandes ciutadanes com les de Barcelona o Tortosa; en llocs ja allunyats de la frontera, on les necessitats defensives eren molt menors, granges més o menys fortificades. I en aquells territoris dels quals els fou encarregada la repoblació, esglésies que serien les parròquies dels nous assentaments.

KC

Santa Magdalena

És ací on hem de parlar de les esglésies singulars de la Terra Alta.

Camposines, Algars, Pinyeres, Berrús (aquesta traslladada pedra per pedra des del seu emplaçament original en amenaçar-la les aigües del pantà de Riba-roja), considerades per tots nosaltres simples ermites, foren originàriament parròquies de pobles avui desapareguts. Potser caldria incloure-hi un edifici de més volada, emblemàtic de la nostra comarca, el convent de la Mare de Déu dels Àngels, al peu del Tossal d'Orta.

L'arquitectura presenta en tots els casos trets molt similars, gairebé idèntics. Són edificis de dimensions reduïdes i planta rectangular (oblideu-vos ací de la llegenda de les plantes circulars del Temple). El campanar ha estat substituït per l'espadanya, en el cas de Berrús força important. La capçalera acostuma a ser plana, molt cistercenca, pertot es fa palès l'estil imposat per Sant Bernat, admirador i impulsor en certa manera del Temple. L'interior, de nau única, ve conformat per una successió d'arcs diafragma molt junts els uns amb els altres, de ritme molt viu, que arrenquen directament de terra, no de pilars, columnes ni impostes. Arcs que suporten cobertes de lloses de pedra. Ha desaparegut la volta de canó. Ens trobem en els moments de transició del romànic al gòtic.

Entre aquests edificis, prop de Caseres, Almudèfer. No sabem si l'església està inacabada o si fou enderrocada en part. En segles posteriors s'hi construí al damunt; un mas, se'l conegué així, «el mas d'Almudèfer», i avui, entre les parets de les diverses estances que el composen, podem endevinar-hi tres magnífics arcs diafragma, part de la nau de l'església. Un veritable i apassionant trencaclosques. L'absis però s'ha preservat en la seva totalitat, i és, a diferència de les altres esglésies un absis poligonal, ja plenament gòtic i de bona alçada (creiem que de més alçada que la nau i, evidentment, més modern), les nervadures del qual s'uneixen en una bella clau de volta.

Almudèfer és un enigma.

Interior de l'església de Santa Ana

Almudèfer avui

Un castell que esdevingué pedrera, els seus carreus els podem retrobar a un casalot proper, a marges i, també hi ha qui ho diu, a l'església de Caseres. Com ja s'ha indicat, el lloc perdé la seva categoria de municipi l'any 1842. Depenent primer dels templers, dels hospitalers més tard, com tantes altres terres al segle XIX es veuria afectat per les desamortitzacions de Mendizábal i Madoz. Desamortitzacions que, tots ho sabem, fracassaren en part o no assoliren plenament els seus objectius; les propietats no passaren a mans de la pagesia, sinó de grans terratinents, d'aquells que es varen poder permetre la seva adquisició.

En el cas d'Almudèfer, en informar-nos, un cop més hem sentit el nom tantes vegades repetit entre nosaltres, un nom ja quasi llegendari, el Don d'Arnes. Ben segur deu ser cert perquè en consultar breument els llistats dels que adquiriren propietats i terres en aquella avinentesa hem trobat el nom d'Antoni de Salvador, el Vell Don.

El temps passa però i Almudèfer ha canviat de mans. Potser més d'una vegada. Avui els propietaris són gent de Caseres. Entorn del lloc estranyes contalles, fets que no hem volgut escatir en ser tot massa recent. Baralles familiars, algun crim obscur, fins i tot en els darrers anys l'estrany episodi d'un curandero que rebia allí una nodrida clientela.

Almudèfer és un enigma.

BIBLIOGRAFIA CONSULTADA

Alanya i Roig, Josep: *Etnografia de la Terra Alta.* Consell Comarcal de la Terra Alta, Osca, 2003.

Articles sobre el Principat de Catalunya, Andorra i zona de parla catalana del Regne d'Aragó al *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de Ultramar de Pascual Madoz.* Curial, Barcelona, 1985.

ARXIU GAVIN: *Inventari d'esglésies. Montsià, Baix Ebre, Terra Alta, Priorat, Matarranya.* Artestudi edicions, Barcelona, 1977.

CIRICI, Alexandre, GUMÍ, Jordi: *L'art gòtic català. L'arquitectura als segles XIII i XIV.* Edicions 62, Barcelona, 1977.

FONT RIUS, José Mª: *Cartas de población y franquicia de Cataluña.* C.S.I.C., Madrid-Barcelona, 1969.

FUGUET SANS, Joan: *L'arquitectura dels Templers a Catalunya.* Rafael Dalmau editor, Barcelona, 1995.

Gran Geografia Comarcal de Catalunya. Volum 11. Priorat. Ribera d'Ebre. Terra Alta. Matarranya. Enciclopèdia Catalana. Barcelona, 1981.

LACARRA, José María: *Alfonso el Batallador.* Guara, Saragossa, 1978.

MONNER I ESTOPINYÀ, Anton: *La carta de poblament de Gandesa.* Diputació de Tarragona, Tarragona, 1992.

PAGAROLAS I SABATÉ, Laureà: *Els Templers de les Terres de l'Ebre.* Diputació de Tarragona, Tarragona, 1999.

ROIG I FONT, Joan: «Ressenya d'una excursió per la comarca de Gandesa». *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya,* núm. 234, juliol 1914.

ROVIRA I GOMEZ, Salvador J.: «Les desamortitzacions vuitcentistes a la Terra Alta». Dins de les *Actes de les Segones Jornades d'Estudi a la Terra Alta.* Patronat Pro Batea, Tarragona, 1998.

SANS I TRAVÉ, Josep Maria: *Els Templers catalans de la rosa a la creu.* Pagès editors, Lleida, 1996.

SERRANO DAURA, Josep: *El conflicte catalanoaragonès pel territori de la Ribera d'Ebre i de la Terra Alta en els segles XIII i XIV.* Ajuntament d'Ascó, Osca, 1997.

VV.AA.: *Els castells catalans. Volum IV.* Rafael Dalmau editor, Barcelona, 1973.

VENTOSA I SERRA, Enric: *Esglésies singulars de la Terra Alta.* Diputació de Tarragona. Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV. Tarragona, 1986.